

Ярослав Потапенко

**ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТРАВМАТИЧНОГО ПСИХОСОМАТИЧНОГО
ДОСВІДУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО
НАСЛІДКУ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.**

У статті аналізуються соціокультурні та ментально-психологічні наслідки Голодомору 1932-1933рр. у розрізі залучення до наукового дискурсу напрацювань психоісторії, соматичної аналітики та інтелектуальної історії.

Ключові слова: Голодомор, травматичний досвід, психоісторія, терор голодом, со-матична аналітика.

У сучасному українському соціокультурному просторі Голодомор став передусім катастрофічним дискурсом та «апокаліптичним» нарративом, що маргіналізується у масовій свідомості й девальгується на рівні символічному через нав'язливість, пафосну надмірність, інтелектуальну вбогість більшості «популяризаторів» («дешевий псевдокатарсис»). Ще частіше тема Голодомору аморально експлуатується представниками вітчизняного політикуму під час «собачих боїв» на ток-шоу і спекуляції в парламенті (з метою відвернути увагу громадськості від нездатності «еліт» вирішувати болючі соціально-економічні проблеми). Серйозний науковий аналіз, як правило, підміняється поверховою декларативністю банальних тез і заїждженою поверховістю оцінок, здебільшого літературно-публіцистичного стибу.

Проте у жодному разі не можна припиняти обговорення проблематики, пов'язаної з Голодомором (навіть коли обговорення хибує на поверховість і репродукування банальностей), поки в суспільстві, політикумі й наукових колах існують сумніви в тому, що це був справді геноцид українського селянства, а не «тимчасові труднощі з продовольством».

Переосмислення теми Голодомору у політичній площині приводить іноді до досить несподіваних, навіть провокативних висновків. Так, В. Василенко висловив сміливу тезу про Голодомор як передумову Голокосту: «Відсутність адекватної реакції світу на цей злочин Сталіна згодом розв'язала руки Гітлеру, і він влаштував Голокост»¹. М. Елман вважає, що терор голодом став «дешевим замінником масових депортацій»². На думку І. Гирича, якби не Голодомор, у 1940-х рр. УРСР мала б потужну повстанську армію антибільшовицького спрямування (аналог УПА в Західній Україні)³.

Звернення до тематики Голодомору через призму психоісторії, демографії, соціальної історії, історії повсякденності (мікроісторії), історії тіла та постколоніальних студій також відкриває нові перспективи й горизонти поглибленого розуміння ключової події вітчизняної історії ХХ ст. Недостатньо осмисленим залишається той факт, що українські людські втрати внаслідок «терору голодом» більші, ніж втрати єврейського народу від Голокосту, і майже дорівнюють втратам усіх воюючих армій в період Першої світової війни (варто вказати й на ту обставину, що, за офіційними даними, в Україні від Голодомору загинуло більше людей, ніж у Другій світовій війні)⁴. Не досліджені належним чином наслідки демографічної катастрофи у плані суттєвих змін у структурі населення республіки вже у повоєнні роки (збільшення

© Потапенко Ярослав Олександрович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

частки росіян, особливо у тих регіонах, які найбільше постраждали від голоду). Доречно в цьому контексті навести думку королівського консула Італії у Харкові Серджіо Граденіго, висловлену в дипломатичному листуванні ще у травні 1933 року: «Теперішня катастрофа призведе до переважно російської колонізації України. Вона змінить її етнографічний характер. У майбутньому, можливо, дуже скоро, ніхто вже не зможе говорити про Україну чи український народ і навіть про українську проблему, бо Україна, де-факто, стане російським регіоном»⁵.

Попри значне підвищення наукового інтересу до соматичної проблематики в останні два десятиліття, чимало специфічних проявів тілесності в історичному процесі залишається поза осмисленням, за межами магістрального дискурсу історіописання. В площині соціогуманітаристики утвердилося розуміння людського тіла (в сенсі соціокультурному) не як «об'єктивної даності» чи «природної константи», але як результату (продукту) політичної й культурної уяви або регламентованого панівними дискурсами «влади-знання» соціобіологічного конструкту. Під впливом «історичних травм», «біфуркаційних розривів», втрати культурної ідентичності (таких як масовий терор, війна, революція, геноцид тощо) тілесність нації деформується, а стабільна структура соціуму зазнає кардинальних трансформацій, втрачає здатність до адекватного саморегулювання й набуває схильності до випадкових, нелінійних і хаотично-деструктивних змін (мутації). У подібній ситуації системна криза (політична, соціальна, економічна, світоглядна) у свідомості населення набуває есхатологічно-апокаліптичного характеру, формує відчуття перемоги «абсолютного зла», інфернальності й богозалишеності та психологію жертви.

Розпад і деструкція, спричинені колективною соціальною тривогою, завжди відображаються і на тілесному рівні: тіло індивіда у просторі тоталітарної держави пригнічується й упокорюється «колективним тілом» - офіційно толерованими стратегіями візуальної репрезентації особистості в соціальному просторі. Владні дискурси «корелюють» тілесність, виступають вагомими маркерами її соціалізації, аксіологізації та трансформації, відповідно до бажаної для влади «норми». Тілесність «тоталітарної людини» редукується під впливом мілітарно-агресивних, маскулінно-патріархальних, ксенофобськи зорієнтованих проти всього «чужого» типів, образів та ідеологем. Тілесні аномалії дискримінуються, а будь-які вияви «нетиповості» репресивно придушуються, здебільшого через практики «колективного осуду».

Вищеозначену ситуацію спостерігаємо і в Україні 1932-1933 рр., коли Сталін, маючи на меті знищити українську націю «як політичний чинник і соціальний організм» (за словами Дж. Мейса), розгорнув війну з українським селянством, що було соціальною опорою національно-державного організму (за Є. Захаровим). Запровадження в Україні «нового кріпосного права» шляхом політичного терору голодом проти «внутрішніх класових ворогів» і «дармоїдів» (голод, на думку М. Елмана, став «дешевим замінником» масових депортацій), призвело до системної деструкції українського соціуму на всіх рівнях і у всіх сферах життєдіяльності.

Дж. Мейс виводив усі патології українського суспільства - економічні, соціальні, політичні - саме від подій 1932-1933 рр. Терор голодом не лише забрав життя мільйонів, але й боляче травмував тих, хто вижив: скалічив їх психологічно, відбив бажання до будь-якої громадської чи політичної активності всепоглинаючим страхом перед владою, прищепив комплекс меншовартості цілим поколінням. Сюди ж варто долучити втрату ідентичності та спільних цінностей, розрив поступовості в культурному й інтелектуальному розвитку, занепад таких онтологічних категорій, як час, об'єктивність, правда, добро і зло, моральність, віра, гідність, історична пам'ять і, як наслідок, витворення нового типу людини - «сталіноїда» (термін Ж. Ніва), патологічно байдужого до долі нації, брутально-агресивного й морально непевного, охопленого пристрастю до викриття «ворогів народу», аби порятувати власне життя.

І. Гирич акцентує увагу на тій обставині, що лише Голодомор уможливив перемогу колективізації, яка безповоротно змінила ментальність і соціальний лад українського села й остаточно знищила його традиційну хліборобську культуру. Саме «психологічне переламування хребта українському селянству» дозволило Сталіну

реалізувати «остаточне вирішення національної проблеми» в Україні та упокорити потенціал національно-визвольних змагань, фізично ліквідувати соціальну базу національного спротиву⁶.

На фоні вказаних чинників доволі дивною виглядає думка Г. Касьянова про те, що теза щодо наявності в українського селянства на початку 1930-х рр. високого рівня національної свідомості, котра могла б спричинити повстання й відокремлення від Москви, є «декларативною» й непідтвердженою сучасними науковими дослідженнями⁷. Ще більш «дивними», навіть епатажно-провокативними для українських істориків постають висновки доволі відомого гарвардського професора Террі Мартіна про СРСР як «позитивну імперію», в якій буцімто зовнішні форми існування національних меншин (мова, культура, еліта) підтримувалися значно більшою мірою, аніж власне російські - з метою «поєднати вимоги націоналістів з вимогами соціалістів» (а Ленін придушував російський націоналізм при одночасній «позитивній дискримінації» національних меншин)⁸. Подібні роздуми й оцінки на фоні страшної правди про голод в Україні виглядають непереконливими, а то й блюзнірськими.

Окремою досить складною і контроверсійною темою залишається власне сама можливість дослідника збагнути, цілісно охопити й комплексно пізнати феномен Голодомору на рівні раціонально-логічному, не вдаючись до метафізичних дефініцій на кшталт «абсолютне зло» чи «диявольський промисел». Адже за спостереженнями фахівців у галузі психоісторії, спроба ретельно осмислити історичні явища, пов'язані з межовими проявами болю, насильства, страждання, екстатичних станів свідомості людини, яка опинилася між життям і смертю, може призвести до складних негативних наслідків, порушити душевну рівновагу дослідника, в окремих випадках навіть спричинити психічні розлади. Так, дружина Дж. Мейса Наталя Дзюбенко-Мейс розповідає, що вчений, осмислюючи причини й наслідки Голодомору, ніяк не міг збагнути, як подібне могло статися («Часом він просто плакав від безсилля, я ж зціплювала зуби і намагалася перевести розмову на іншу тему», - згадує жінка). Дослідник усім своїм еством, на глибинному психофізичному (тілесному) рівні проникався проблемою, яка з рівня когнітивної рецепції піднімалася до статусу чинника морально-вольового вибору й етично-екзистенційної життєвої домінанти вченого.

Збагнути - значить пережити, бодай частково поставити себе на місце жертви. Як зазначає Е. Доманська, в дослідженнях екстремальних подій ХХ ст. (війна, голод, репресії, геноцид) і породженого ними «травматичного досвіду» реалістичний стиль, котрий раніше природно переважав у історіографії, виявив повну неадекватність і гносеологічну неспроможність (що, власне, і стало причиною епістемологічної кризи позитивістської парадигми історії). Все більшого поширення набувають підходи, пов'язані зі спробами досягнути (шляхом «інсайту», створення ситуації «співпрічетності») травматичний досвід з точки зору жертви, її об'єктної позиції⁹. Чітко усвідомленою і виразно артикульованою в сучасному гуманітарному просторі постає вимога віднаходити й креативно репрезентувати інші, відмінні від традиційних і за стилістикою, і за прагматикою, форми й методи представлення минулого, особливо коли мова йде про минуле «моторошне і знавісніле» у проявах «нелюдськості». Реалістично-виважений наратив історіописання, викристалізований у ХІХ ст., ґрунтований на «великих мета-оповідях», не в змозі передати травматично-катастрофічний досвід «масових різанин» ХХ ст., - тому особливо актуальними й затребуваними виглядають варіанти репрезентації-осягнення й глибокого екзистенційно-духовного осмислення минулого засобами сучасного мистецтва, літератури, музики, театру, музейно-меморіальних комплексів, котрі апелюють переважно до чуттєвої сфери з метою пробудити в реципієнта емоційно-тілесне співчуття до жертв репресій і терору як до «побратимів по стражданням» (термін О. Івашиної). Подібне співчуття, вважаємо, і має стати *ієтозош*, кінцевою метою дослідження проблематики Голодомору й національно-консолідуючої, сенсоутворюючої стилістики репрезентації цієї проблематики як в Україні, так і за її межами.

Враховуючи ту обставину, що завдання історика значною мірою полягає у вивченні когнітивних та рефлексивних аспектів минулого людського досвіду, варто звернутися

до перспективних напрацювань психоісторії та психоаналізу, здатних масштабніше охопити й глибше оприяти досліджуваний феномен. Н. Зборовська, реалізуючи комплексний міждисциплінарний проект психоісторії української літератури, стверджує, що під тотальним впливом російського «імперського садоавангардистського психотипу» в українській національній психології міцно вкорінюються «маніакально-депресивні стани», супроводжувані манією одержимості, «кастраційними комплексами» й «параноїдно-шизоїдними нахилами» (саме вони визначали «депресивно-репараційну психосоматику покоління 1930-х рр.»). «Українському маргіналу дозволяється задовольняти свій деструктивний інстинкт, порушувати головні табу, звільнитися від своїх національних комплексів»¹⁰. Правда українська література цього періоду, на думку авторки, демонструє, здебільшого, «психічну поразку національної геніальності разом з усіма вербалізованими у ній фобіями і маніями»¹¹.

У гнітючій атмосфері «російсько-імперської садомазохістської бруталності» в жіночій психіці активізується потяг до вбивства та хтивої сексуальності як «психічна інфекція»: «феміністична романтика війни обертається реальною мілітаризованою проституцією і маскулінізацією жінки (нарощування в її психології садистського імпульсу, що веде до страшного прозріння національного суб'єкта»¹²).

Тоталітарній владі притаманний потяг до уніфікації підданих («Нове Середньовіччя», за формулою М. Бердяєва), коли «державний терор» дозволяє здійснити «духовну стерилізацію» людини, привчити її до непояснюваної й необгрунтованої жорстокості, «інерції нелюдськості», перманентних вбивств, що стають безглуздою рутинною. Живучи в такому «морально отруєному» й бездуховно-блюзнірському кліматі (постлюдському й асоціальному), жертва деградує, втрачає всяку віру, надію і любов - але й катів морально знищує, духовно спустошує і фізично виснажує атмосфера «трупної отрути», підводить до останньої межі омертвіння. Перевівши подібні міркування у площину психоісторії, можна пригадати тезу української дослідниці: російський імперіаліст, остаточно ліквідувавши й семантично знівельовавши українського «національного суб'єкта», невідворотно деградує до повного самознищення, адже імперія завжди живиться «творчими душами пригноблених народів», - великодержавницький «соціалізований садист» перетворюється у вимушеного «квазімазохіста»¹³. Можливо, ці аргументи допоможуть знайти відповідь на питання про те, чому сталінський режим, спираючись на реальну масову підтримку громадян і розв'язавши справжню громадянську війну в радянському суспільстві, завжди легко знаходив достатнє число «двадцятип'ятитисячників» і перетворював «звичайних людей» на виконавців масових убивств¹⁴. Так відбувалося те, що Ж. Ніва назвав «депортацією людини за межі людського».

Важливою, проте недостатньо дослідженою проблемою залишається питання: чому в Україні не спостерігалось масових повстань і масштабного опору «терору голодом»? Подібне запитання часто піднімав і автор «Архіпелагу ГУЛАГ» А. Солженіцин: чому немає опору мільйонів катованих системою? Як склалося, що «неймовірна покора» народу, по суті, уможливило, легітимізує й канонізує терор? Відповідь на це запитання, на нашу думку, значною мірою лежить у площині соматичної проблематики. Якими були тіла жертв сталінських репресій, в яких «фізичних кондиціях» вони перебували? В. Гроссман, описуючи «канібалізм колективізації» й організовану державою страту українців голодом як злочин проти людського роду вцілому, прийшов до моторошної художньо-есхатологічної метафори: автоканібалізм людства, що пожирає себе. У творі «Все тече» письменник подає картину черги за хлібом у голодному Києві: виснажені люди трималися одне за одного, коли хтось хитався від запаморочення, падала вся черга. В'язень ГУЛАГу В. Шаламов описує типовий образ жертви терору як спустошену «людину-сміття, людину, яку розпиляли на шматки, як стовбур дерева»¹⁵. Тіло ув'язненого системою перебуває на межі безтілесності й безжиттєвості, вміщує в собі «мінімальну кількість живої матерії». Це тіло-документ, позбавлене більшості атрибутів тілесності, в якому лише фізіологія гарантує справжність пережитого, а психіка повністю залежить від стану тіла. Плоть поступово деградує до рівня збезособленого об'єкта, неживого предмета, вже не здат-

ного відчувати будь-що¹⁶. Знесилена фізіологія виводила людину за межі добра і зла, гідності чи ганьби й гіпнотично заколихувала смертельною байдужістю абсолютно до всього. Такі тіла, позбавлені сил, не здатні на опір чи протест. В Україні до того ж усі «активні елементи» повстанського руху 1920-х рр. були завбачливо ліквідовані більшовиками.

Б. Бриваті стверджує, що започаткована геноцидом практика масового людино-вбивства, фактично, так і не припиняється остаточно й тоді, коли терор нібито припинено - надалі резонує в часі через присутність травматичного досвіду й болю в життєвому просторі постгеноцидного суспільства. Геноцид завершується тоді, коли зникають сумніви й суперечки довкола його реальності, заперечення правди про геноцид дослідник кваліфікує як остаточний його етап¹⁷. Тих, хто намагається «мінімізувати» масштаб трагедії, британський професор радить ізолювати від суспільного мейнстріму, оскільки для репутації нації як в локальному, так і у глобальному вимірах надзвичайну вагу має суспільний осуд масових вбивств. У центрі будь-якого геноциду - «мовчання мертвих»: шок унеможливорює усвідомлення, отже, подолання пережитої травми, - саме тому письменники, котрі пережили Голокост (П. Леві, Ж. Америк, П. Селан), згодом наклали на себе руки. Факт, що вижили вони, означає, що загинути мали інші - для чутливих художніх натур жити з цим виявилось нестерпним абсурдом¹⁸.

Висновки. Тема демографічних, психо-ментальних, духовно-культурних втрат України внаслідок Голодомору у вітчизняній історичній науці все ще недостатньо досліджена, потребує й надалі додаткового тривалого вивчення (як фактографічно-статистичного, так і концептуально-історіософського). На нашу думку, доволі перспективним напрямком подальших студій у цій царині могло би стати ретельне дослідження теоретичних методів, до яких вдавалася більшовицька влада в Україні в 1932-1933 рр., та наслідків реалізації цих методів через призму теорій соціального конструктивізму, концепції влади й «біополітики» М. Фуко, стратегій еволюційної селекції «людського матеріалу» в часи «Великого терору».

Плідним напрямком наукового осмислення Голодомору є дослідження джерел і витоків російського більшовизму як окупаційно-колонізаційного режиму в Україні, здатного утриматися при владі лише шляхом перманентного масового терору. Порівняння стратегій, методів та наслідків (демографічних, соціокультурних, політичних, економічних) більшовицького Голодомору й нацистського Голокосту, на нашу думку, також є ефективним напрямком наукових студій. Теоретико-методологічним підґрунтям для реалізації цього завдання можуть стати напрацювання Гвідо Кноппа щодо Голокосту та пов'язаних з ним витоків німецького нацизму (з німецьких і, ширше, європейських культурно-історичних традицій, зокрема антисемітизму, ксенофобії, маскулінної агресії, расизму й колоніального шовінізму). Цікавими темами, структурно-семантично пов'язаними з осмисленням «терору голодом», вважаємо з'ясування паралелей між «Сталінським геноцидом» (проти чеченів, татар, калмиків, поволзьких німців), а також вивчення широко використовуваних більшовиками практик «демонізації» українських селян, означування їх в негативному ключі в дискурсі ідеологічної пропаганди (в порівнянні з нацистськими практиками демонізації «єврейської раси» як «нелюдської», «неповноцінної» та «тваринної»). Соматична аналітика й методологія постколоніальних студій здатні відіграти доволі важливу роль у цьому інтелектуальному процесі.

1. Леонов І. Комунізм - на лаву підсудних // Україна молода. - 8 листопада. - 2011. - С. 12.

2. Куромія Г. Переосмислений Голодомор // Критика. - Число 10-11. - 2008. - С. 2-5.

3. Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог. - Львів: ЛА «Піраміда», 2011. - 142 с.

4. Гирич І. Там само. - С. 117.

5. Музиченко Я. Табу на Голодомор у «постпомаранчевій» Україні? // Україна

- молода. - 25 листопада. - 2006. - С. 6-7.
6. Гирич І. Там само. - С. 116.
7. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті - початок 2000-х). - К.: Наш Час, 2010. - 271 с.
8. Мартин Терри. Империя «положительной деятельности»: Нации и национализм в СССР, 1923-1939. - М.: РОССПЭН, 2011. - 855 с.
9. Доманська Е. Криза метанаративів (випадок постколоніальних студій) Ц Ейдос. - Вип. 1. - 2005. - С. 107-121.
10. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. - К.: Академвидав, 2006. - 504 с. - С. 319.
11. Зборовська Н. Там само. - С. 312.
12. Зборовська Н. Там само. - С. 316.
13. Зборовська Н. Там само. - С. 324.
14. Портнов А. Мученицька смерть мільйонів і перспективи теоретичної рефлексії Ц Критика. - Число 7-8. - 2011. - С. 36-37.
15. Ніва Ж. Європа метафізики і картоплі. - К.: Дух і літера, 2002. - 306 с.
16. Юргенсон Л. Кожа - метафора текста в лагерной прозе Варлама Шаламова І Тело в русской культуре. - М.: Новое литературное обозрение, 2005. - С. 340-344.
17. Бриваті Б. Коли закінчується геноцид? Ц Український тиждень. - № 49(162). - 2010. - С. 44-46.
18. Бриваті Б. Там само. - С. 46.

В статтє анализируются социкультурные и ментально-психологические последствия Голодомора 1932-1933 годов в контексте включения в научный дискурс достижений психоистории, соматической аналитики и интеллектуальной истории.

Ключевые слова: Голодомор, травматический опыт, психоистория, террор голодом, соматическая аналитика.

In the article the social, cultural and psycho-mental consequences of Holodomor 1932-1933 years are investigated with introducing to the scientific discourse the results of psychohistory, somatical analysis and intellectual history.

Key words: Holodomor, traumatical experience, psychohistory, terror by hunger, somatical analytics.

